

БЎЛАЖАК ОНА ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА АДАБИЙ ТАЛАФФУЗ КЎНИКМАСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ЎҚУВ ТОПШИРИҚЛАР

Дўстмуродов Гиёс,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети ўқитувчиси, Тошкент. Ўзбекистон*

Аннотация: мақолада бўлажак она тили фани ўқитувчиларида адабий талаффуз кўникмаларини ҳосил қилувчи ўқув топшириқлари ва уларнинг таълим жараёнида тутган ўрни, кўникма ва малака ҳосил қилишдаги аҳамияти, шунингдек, талаффуз кўникмасини интенсив ривожлантириш учун анъанавий машқ намуналаридан кўра анимацион, аудио ва видео матнлардан фойдаланиш афзалликлари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: адабий тил, адабий талаффуз, машқ, машқ турлари, замонавий машқлар, анимацион, аудио ва видео материаллар, инновацион таълим, креативлик

УЧЕБНЫЕ ЗАДАНИЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РОДНОГО ЯЗЫКА

Дустмуратов Гиёс,

*преподаватель Ташкентского государственного университета
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент.*

Аннотация: в статье рассматриваются образовательные задачи, формирующие навыки литературного произношения у будущих учителей родного языка, и их роль в образовательном процессе, их значение в формировании навыков и умений, а также преимущества использования анимации, аудио- и видеотекстов вместо традиционных примеров упражнений для интенсивного развития навыков произношения.

Ключевые слова: литературный язык, литературное произношение, упражнение, виды упражнений, современные упражнения, анимация, аудио- и видеоматериалы, инновационное образование, креативность

EDUCATIONAL TASKS FOR THE DEVELOPMENT OF LITERARY PRONUNCIATION SKILLS OF FUTURE NATIVE LANGUAGE TEACHERS

Dusmuradov Giyos,

*lecturer at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature
named after Alisher Navoi, Tashkent*

Abstract: the article discusses educational tasks that form the skills of literary pronunciation in future native language teachers, and their role in the educational process, their importance in the formation of skills and abilities, as well as the advantages of using animation, audio and video texts instead of

traditional examples of exercises for intensive development of pronunciation skills.

Keywords: literary language, literary pronunciation, exercise, types of exercises, modern exercises, animation, audio and video materials, innovative education, creativity

Кириш. Бўлажак ўқитувчиларда адабий талаффуз кўникмасини ривожлантириш ўзбек тилининг, ўзбек адабий тилининг умрини узайтиради. Талаффуз ва имлодаги чалкашликларни бартараф этади. Кейинги йилларда жамият аъзолари орасида, ўқитувчи, зиёли кишилар ўртасида ҳам мулоқот жараёнида маълум бир ҳудуд доирасида қўлланилувчи шевага хос талаффуз ҳукмрон. Бу миллатнинг бир бутун бўлиб, бир мақсад сари бирлашишига хизмат қиладиган, маълум бир талаффуз меъёрларига эга ҳаммага бирдек тушунарли бўлган адабий тил кундан-кунга унутилиб бормоқда. Бунда мактаб таълимининг энг аввало, она тили ўқитувчиларининг ҳиссаси катта.

Қ.Хусанбоевнинг таълим мазмунига ўқитувчини ҳам киритиш ҳақидаги қарашлари тўғри ёндашув, деб қайд этиш мумкин[6]. Дарҳақиқат, она тили таълимида, айниқса, синфда бажариладиган машқларни назорат қилишда, зарур ўринларда ўқувчилар адабий талаффуз кўникмасини ривожлантиришда бевосита ўқитувчи дастлаб намуна кўрсатиши муҳим аҳамиятга эга.

Ф.И.Буслаев шундай ёзади: “биринчи ва энг муҳими, нутқ шакллари билан ифодаланадиган нарсаларни тушуниш ва уларни тўғри йўл билан ишлатишдан иборат амалий қобилиятни ривожлантиришдир, яъни ўқимишли одамлар айтганидек, оғзаки ва ёзма машқлар орқали ўқувчида суҳбат ва ёзувга хос нутқ шакллари осонлик билан тушуниш кўникмасини ҳосил қиламиз”[1]. “Асрлар давомида инсоният томонидан тўпланган барча тил илмини ўрта мактаб ўқувчисига ўргатишнинг иложи ва зарурати йўқ. Демак, она тилидан энг зарур билимларни танлаш асосий масалалардан биридир.

Бу борада Абу Наср Форобий: “Қандай қилиб таълим бериш, таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб беришга келганимизда, бу борада билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман”, деган эди. Тил назариясининг асосчиси бўлган В.Гумбольдт XIX асрдаёқ “Тил – миллат руҳи” деб айтган эди[2].

Она тилидан билимларни танлашнинг бош мезони унинг фойдалилик ва амалда қўлланила олиш даражасидир. Биз она тилидан фойдали билимлар деб болаларнинг саводли ёзиш, ижодий фикрлаш, фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки ва ёзма шаклларда тўғри, равон ифодалаш кўникмаларини шакллантириш учун хизмат қиладиган, уни юксак инсоний фазилатлар руҳида тарбиялаш ва ривожлантиришни таъминлайдиган билимларни тушунамиз”[5]. Бунда ўқув топшириқлар таълим мазмунини юзага чиқарувчи муҳим омил ҳисобланади.

Халқаро педагогика, хусусан, лингводидактика соҳасида ўқув

топшириқларнинг методик, психологик-педагогик тадқиқи билан Австралиялик олим Жак Ричардс махсус шуғилланган.

Э. Давронов ўз мақоласида психологик ва дидактика нуқтаи-назаридан “топшириқ” тушунчасининг моҳияти очиб берган, она тили дарсларига нисбатан машқ ва топшириқнинг вазифалари ҳақида ҳам қисман тўхталган. Олим топшириққа ҳам мақсад, ҳам восита сифатида қарайди. Дидактик назарияда “топшириқ”, “тарбиявий топшириқ”, “интеллектуал”, “муаммо” атамалари билан, “машқ” “муस्ताқил иш” атамалари билан бирга қўлланилади.

Педагогика фанлари доктори Ғ.Ҳамроев ўзининг ўқув топшириқлари борасида олиб борган тадқиқотларида машқ ва топшириқ шунингдек, саволнинг она тили таълимида тутган ўрнини аниқлаб, қўлланилиш ўринлари, бажарадиган вазифаларини асослаб беради. Олимнинг фикрига кўра ўзбек адабий тининг оммалашмаслиги, она тили ўқитиш борасидаги самарадорликнинг пастлиги ҳам бевосита манашу ўқув топшириқларни фарқламаслик, ўз ўрнида мақсадли ишлатмасликдан келиб чиқади[7].

Ғ.Ҳамроевнинг фикрига кўра фонетика, хусусан, адабий талаффуз ва имло асосан, машқлар орқали ўқитилиши лозим. Олим машқ деганда тақорга асослаган махсус фонетик машқларни назарда туттади:

Она тили дарсларида талаффуз устида ишланар экан, ҳамма товушларнинг тўғри талаффузи ҳам махсус машқни талаб этавермайди. Ҳар бир тилда ҳам талаффуз ва имлоси муаммоли бўлган нутқ товушлари мавжуд. Жумладан, ўзбек тилида ҳам. Асосан, ўқувчилар, барча соҳа вакиллари, энг ачинарлиси, айрим мутахассис-ўқитувчилар ҳам [x]–[x], [y]–[ў], [и]–[э] ва айрим худудларда [қ], [нг] каби товушларнинг айтилиши ва ёзилишида мунтазам хатога йўл қўядилар. Ў. Усмонова бу масалани ҳал қилишдаги қийинчиликларга шеваларни сабаб қилиб кўрсатади[3]. Тадқиқотчи талаффуз масаласи ўзбек тилида ўрганилмасдан келинаётганлигини таъкидлайди ва бу борада ўз ишида адабий талаффуз меъёрларини белгилаш ишларига биринчи бўлиб қўл урган олим Ф.К.Камолов ҳамда профессор С.И.Иброҳимовларнинг қимматли фикрларига таянади.

Бугунги кунда ҳам айрим унли ва ундошлар талаффузини ўргатишда қийинчиликларга дуч келинади. Талаффуздаги ҳар хилликка сабаб шева эканлиги назарда тутилса, адабий талаффузни шакллантиришнинг самарали йўли бу – фонетик машқлар устида ишлаш эканлиги маълум бўлади. Талаффузда ҳам, ёзувда ҳам энг кўп чалкашлик бўғиз ундоши [x] билан боғлиқ. Орфоэпия ва орфография мавзуларини ўқитишда нутқий кўникмаларни куйидагича тизимли ривожлантириш мумкин. Она тили дарсликларимизда ўқув материаллари муайян система асосида берилади. Мавжуд дарсликларда, асосан, назарий маълумотлар синфлар, мавзулар, тил сатҳлари кесимида кетма-кетлик, узвийлик ва узлуксизлик асосида жойлаштирилган, бироқ ҳаётий фаолиятда, мулоқот жараёнида ниҳоятда зарур бўлган нутқий кўникмалар аниқ бир тизимга эга эмас. Аслида она тили таълимининг бош мақсадидан келиб чиқиб,

ўз фикрини турли нутқ вазиятларига мос равишда оғзаки ва ёзма тарзда тўғри, равон ифодалай олиш, мустақил фикрлай олиш кўникмаларини синфлар кесимида тизимли шакллантириш механизмини ишлаб чиқиш зарур. Қуйида орфография ва орфоэпия мавзуларини ўқитишда нутқий кўникмалар бирламчи, назарий маълумотлар уларни ҳосил қилувчи сифатида иштирок этадиган тизим шаклида берилди. Талаффуз ўқитилганда унинг назарияси ҳам қисман тушунтирилиши керак, бўлажак мутахассисларга эса батафсил ўргатиш лозим.

Грамматика [и] унлиси ўзбекча ва арабча сўзларда жуда қисқа талаффуз қилинади. Чунончи, билим, илиқ, дин, асир, амир. Ўзлашган сўзларда аниқроқ, чўзиқроқ талаффуз қилинади. Масалан, кино, бино, физика, дурбин ва ҳк.

Ўзбек тилида [ў] унлиси сўзлар таркибида келганда икки хил айтилади. Омоним сўзлар талаффузи асосида аниқроқ фарқлаш мумкин: тўр (уйнинг тўри) – тўр (сетка); ўр (соchini) – ўр (ўтни); ўт (ҳаракат) – ўт (майса); ўсма (ҳаракат) – ўсма (от).

1-машқ. Сўзларнинг адабий талаффузини тингланг ва бирга такрорланг.

Гапириш.

2-машқ. [и] ва [ў] унли товушларни тўғри айтишни машқ қилинг.

3-машқ. [и] унлиси турли ўринларда келган сўзларни талаффуз қилиб кўринг.

1-топшириқ. Расмни диққат билан кузатинг. Тушунганингизни гапириб беринг.

(Иншо) Ёзиш. [и] ва [ў] унлиларини тўғри ёзиш.

4-машқ. Нуқталар ўрнига и ва ў унлиларидан мосини қўйиб, сўз ва гапларни кўчириб ёзинг.

Дунёда ...лимдан ўзга нажот йўқ ва бўлмагай (Имом Бухорий). Бил... млига ёруғ дунё – б...лимсизга қоронғу (Халқ мақоли).

Ас...р (100 йил), ас...р (туткун), ам...р (буйрук), ам...р (хукмдор), қис...м (ховуч), қисм (бўлак, бўлинма).

2-топшириқ. Берилган оддий, ҳаётий қоидаларни и ва ў унлилар талафузига риоя қилган ҳолда ўқинг.

1. Кўнглингизни нафратдан халос этинг – кимдан ранжиган бўлсангиз, барчасини кечиринг. 2. Юрагингизни ҳаяжондан озод қилинг – уларнинг кўпчилиги фойдасиз. 3. Оддий ҳаёт кечиринг ва нимагаки эга бўлсангиз, барини қадрланг. 4. Кўпроқ беринг. 5. Камроқ нарса кутинг.

3-топшириқ. Мақолларни ўқинг. Хато ёзилган сўзларни топиб, уларни тўғрилаб ёзинг. Тузатган сўзларингизни имло луғатидан текширинг.

Илим ўлчови – ақил, Зеҳин ўлчови – нақл. Китоб кўрмаган калла – Гиёҳ унмаган дала. Билмаганини сўраб ўрганган олим, Орланиб сурамаган ўзига золим (Алишер Навоий).

Уйга вазифа

4-топшириқ. Матнни ичингизда ўқинг, тушунганингизни ёзинг. и, ў унлиларини талаффузига эътибор берган ҳолда овоз чиқариб ўқишни машқ қилинг. У ҳақда оилангиздагиларга гапириб беринг.

1. Инсон ҳаётида ҳаммасидан кўра энг керакли билим – ўз-ўзини англашдир. 2. Асосий рақибларинг сенинг ўзингда мавжуд: булар – ялқовлик, кўрқув, иккиланиш, катъиятсизликдир. 3. Тақдир – тасодифий вазиятларнинг натижаси ҳисобланмай, балки танлов натижасидир; уни кутиш эмас, балки яратиш керак (“Тафаккур гулшани”дан).

Мана шундай ёндашиш ўқувчиларда ҳам бўлажак ўқитувчиларда ҳам адабий талаффуз кўникмасини ҳосил қилишга катта ёрдам беради. Мисоллардан кўриниб турибдики, аввало, товушлар талаффузи уситида мукаммали ишлаш, машқ қилиш керак. Кейинги босқичда эса оҳанг, урғу ва бошқа ҳодисалар устида ишлаш мақсадга мувофиқ. Олимлар томонидан тавсия қилинган машқлар фойдали, аммо уларнинг янада самарали бўлишини таъминлаш учун инновацион ёндашувлардан фойдаланиш, машқнинг креатив, мултимедиа шаклларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш лозим.

Бугунги таълим жараёни анъанавий ёндашувлар билан бирга замонавий таълим технологияларидан ҳам фойдаланишни тақозо қилади. Талаффуз ҳолати акс этган анимацион мултимедиа воситалари, аудиоматериаллар орқали бўлажак она тили ўқитувчиларининг адабий талаффуз малакаларини ҳосил қилиш бугунги давр талаби ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Буслаев Ф.И О преподавании отечественного языка. 2-е изд. М., 1867. (переизд.: Л., 1941).
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984. - С. 301-302
3. Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. – Т.: Фан, 1976. – 3 б.
4. Қурбонова Г. Тиббиёт институтларининг рус гуруҳларида “Ўзбек тили” фанини ўзлаштириш жараёнида талабаларнинг ихтисосий нутқи устида ишлаш методикаси: Пед. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1998. –148 б.
5. Ғуломов А., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Ўқитувчилар учун методик кўлланма. – Т.: Ўқитувчи. 1996. 9-б.
6. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари: пед. фан. док-ри дисс. автореф. –Т.: ТДПУ, 2006. – 262 б.
7. Ҳамроев Ғ. Она тилидан ўқув топшириқлари тузиш методикаси. Монография. –Тошкент, Донишманд зиёси. 2021. 23-б.